

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۲۲)

قرآن کوفی منسوب به دستخط امام صادق علیه السلام در دارالکتب المصریة، اثری از
خراسان سده سوم یا چهارم هجری

فرهنگستان علوم ایران | مرتضی کریمی نیا

| ۶۰-۲۱ |

۲۱

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

چکیده: نسخه قرآن به خط کوفی و به شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة یکی از آثار مهم در تاریخ کتابت قرآن از اواخر سده سوم هجری یا اوایل سده چهارم هجری به شمار می آید. برخلاف سایر نسخه های کوفی اولیه در سده های دوم و سوم هجری، این اثر در قطع عمودی کتابت شده و دستخط آن متمایل به سبک جدید یا همان کوفی مشرقی است. شواهدی چند احتمال کتابت آن را در مناطق شرقی ایران و به ویژه خراسان را تقویت می کند. از جمله آنکه رسم و املاي کلمات در آن مطابق با رسم المصحف نیست که این امر نخستین بار در سده سوم هجری در ایران ظهور یافته است. دوم آنکه کاتب از کتابت پیوسته (*scriptio continua*) پیروی نمی کند و از تقطیع کلمات در پایان سطور می پرهیزد که این امر نیز نخستین بار در سده های دوم و سوم هجری در ایران شکل گرفته است. سوم آنکه وجود تزیینات داخلی و سرسوره های مذهب در این قرآن شباهت بسیار زیادی به سایر مصاحف ایرانی در سده های سوم و چهارم هجری دارد. به جز این، پدیدآورندگان نسخه، متن قرآن را با دو نظام مختلف (ابوالأسود دؤلی و خلیل بن احمد) اعراب گذاری کرده و تمامی قرائات مختلف رسمی (قرائات سبعه و عشره) و برخی قرائات غیر رسمی (قرائات شاذ) را نیز در آن منعکس کرده اند. مجموع ویژگی های ظاهری، هنری و درون متنی این مصحف کهن قرآنی آن را به یکی از آثار بسیار مهم - و چه بسا یگانه - در شناخت تاریخ کتابت و قرائت قرآن به ویژه در ایران اواخر سده سوم هجری و اوایل سده چهارم هجری بدل کرده است. مقاله حاضر در قالب نخستین تلاش برای معرفی و بررسی این اثر قرآنی کهن، می کوشد اهمیت تاریخی و ویژگی های هنری، متنی و ظاهری آن را ارائه کند.

کلیدواژه ها: دارالکتب المصریة؛ کتابخانه ملی مصر؛ نسخه خطی «مصاحف ۱»؛ کتابت قرآن در خراسان سده سوم و چهارم هجری؛ کوفی مشرقی؛ مصاحف ایرانی؛ کتابت پیوسته؛ اعراب گذاری قرآن؛ قرائات سبعه و عشره؛ قرائات شاذ.

Codicology of Qur'anic Manuscripts (22)

Kufic Qur'an Attributed to the Hand of Imām Ja'far al-Šādiq Preserved at the *Dār al-Kutub al-Miṣriyya*, A Work from Third- and Fourth-Century AH Khorasan

Morteza Karimi-Nia

Academy of sciences, Iran

Abstract : The Kufic Qur'anic manuscript cataloged as « Maṣāḥif 1 » at the Dār al-Kutub al-Miṣriyya (National Library of Egypt) is among the significant artifacts in the history of Qur'anic transcription from the late third or early fourth century AH. Unlike other early Kufic codices of the second and third centuries AH, this manuscript was penned in a vertical format, and its script inclines toward the New Style known as Eastern or Iranian Kufic. Several pieces of evidence reinforce the likelihood that it was produced in the eastern regions of Iran, particularly Khorasan. Among these indications is that the orthography of the text does not adhere to the traditional *rasm al-muṣṣaf*, a phenomenon that first emerged in Iran during the third century AH. Additionally, the scribe does not

employ scriptio continua and avoids dividing words at the end of lines, a practice that also originated in Iran in the second and third centuries AH. Furthermore, the manuscript's internal ornamentation and illuminated *sura*-headings bear striking similarities to other Iranian Qur'anic codices of the third and fourth centuries AH. Beyond these features, the manuscript's producers applied two systems of vocalization – that of Abū al-Aswad al-Du'ālī and that of Khalil b. Aḥmad – and incorporated not only the canonical variants (*al-qirā'āt al-sab'a wal-'asbra*) but also some non-canonical readings (*shawādbdh*). Altogether, the codex's paleographic, artistic, and textual features render it one of the most significant – and perhaps unique – witnesses for understanding the history of Qur'anic transcription and recitation, particularly in Iran during the late third and early fourth centuries AH. The present article, as the first attempt to introduce and examine this ancient Qur'anic manuscript, seeks to highlight its historical significance and its artistic, textual, and material characteristics.

Keywords : Dār al-Kutub al-Miṣriyya ; MS Maṣāḥif Rasid 1 ; Qur'anic Transcription in Khorasan ; Eastern Kufic ; New Style Kufic ; Iranian Qur'anic codices ; *Scriptio continua* ; Qur'anic vocalization ; Canonical and non-canonical Qur'anic readings ; Qur'āns of Third-Fourth Century AH ; National Library of Egypt.

مقدمه

کتابخانه ملی مصر یا همان دارالکتب المصرية (که امروزه دارالکتب والوثائق القومية) خوانده می‌شود، یکی از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های مصر است که در آن بیشترین تعداد نسخه‌های خطی نگه‌داری می‌شود. دو کتابخانه بزرگ دیگر مصر عبارتند از: کتابخانه الازهر و کتابخانه اسکندریه. دارالکتب المصرية در سال ۱۸۷۰ میلادی با تلاش با تلاش علی پاشا مبارک، وزیر معارف در حکومت اسماعیل پاشا (خدیوی اسماعیل)، پنجمین حاکم مصر از خاندان محمد علی تأسیس شد. این محل که در آغاز «الکتب خانه الخدیویة» نام داشت، طی یکصد و پنجاه سال گذشته مکرراً تغییر نام داده و اسامی مختلفی چون «دارالکتب الخدیویة»، «دارالکتب السلطانیة»، «دارالکتب الملكية»، «دارالکتب المصرية»، «دارالکتب والوثائق القومية»، و «الهيئة المصرية العامة للكتاب» بر آن نهاده‌اند.^۱

علاوه بر هزاران نسخه خطی، پاپیروس و سایر اسناد کهن، بخش زیادی از مصاحف قرآنی وقف شده بر مساجد، مدارس و خانقاه‌ها و دیگر کتابخانه‌های قدیمی قاهره و دیگر شهرهای مصر نیز به این کتابخانه انتقال یافته است که در این میان، می‌توان از برخی اوراق قرآنی به خط حجازی و کوفی کهن، شماری از مصاحف دوران سلجوقی و ایلخانی، و سرانجام بیشترین و زیباترین مصاحف دوره مملوکی یاد کرد که اکنون در این کتابخانه نگه‌داری می‌شود. برنارد موریتس، شرق‌شناس آلمانی و مدیر وقت دارالکتب المصرية، در سال ۱۹۰۵ میلادی تصاویری از برخی نسخه‌های این کتابخانه از دوره‌های مختلف تاریخی را به همراه سایر اسناد و مصاحف از دیگر کتابخانه‌ها در کتابی با عنوان کهن خط شناسی عربی منتشر ساخت. مشخصات کتابشناختی این اثر چنین است:

Arabic Palaeography: A Collection of Arabic texts from the First Century of the Hidjra till the Year 1000, edited by: Bernhard Moritz, Cairo, 1905.

گذشته از تعداد بسیار فراوان اسناد و نسخه‌های قرآنی از دوران ممالیک (متعلق به مصر و شامات در سده‌های هفتم تا نهم هجری)، آثار قرآنی دیگری از مناطق دیگر جهان اسلام از جمله ایران، عراق، و

۱. علاوه بر اطلاعات تاریخی بر روی وبسایت رسمی دارالکتب المصرية به نشانی

<http://www.darelkotob.gov.eg/ar-eg/Pages/historical-overview.aspx#Foundation>

دو کتاب زیر از ایمن فؤاد سید، اطلاعات جزئی و دقیقی از تاریخچه و مجموعه‌های موجود در این کتابخانه به دست می‌دهد: الف) دارالکتب المصرية: تاریخها وتطورها، ایمن فؤاد سید، بیروت: أوراق شرقیة، ۱۴۱۷ هـ/۱۹۹۶ م. ب) دارالکتب المصرية بین الأمس والیوم والغد، القاهرة: الهيئة العامة لدارالکتب والوثائق القومية، ۲۰۰۸ م.

اندلس در این کتابخانه نگه‌داری می‌شود که تاکنون پژوهشی دربارهٔ تک تک این آثار انجام نگرفته است. از آن میان، برخی آثار قرآنی از میراث ایرانیان سده‌های سوم تا هشتم هجری به انواع خطوط کوفی اولیه، کوفی مشرقی، نسخ، و محقق - گاه همراه با ترجمه‌های کهن فارسی - در این کتابخانه نگه‌داری می‌شود که پژوهش دربارهٔ هریک از آنها می‌تواند جوانبی ناشناخته از تاریخ کتابت و قرائت و ترجمهٔ قرآن را در ایران مرکزی، خراسان و ماوراء النهر را بر ما آشکار کند.

نسخه کوفی «مصاحف ۱»

نسخه شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریه یکی از زیباترین قرآن‌های کتابت شده در اواخر سده سوم یا اوایل سده چهارم هجری به خط کوفی مشرقی است که در انتهای آن یادداشتی متأخر حاوی انتساب دستخط و کتابت قرآن به امام جعفر صادق علیه السلام افزوده شده است. این اثر تاکنون در جایی مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته است. تنها بیش از یک قرن پیش، برنارد موریتس، مدیر وقت این کتابخانه، شش تصویر از این نسخه را در کتاب معروف خود، تحت عنوان کهن خط شناسی عربی منتشر ساخته است.^۱ به جز این، ایمن فؤاد سید، محقق معاصر عرب، در کتاب اخیر خود با عنوان دارالکتب المصریه بین الأمس والیوم والغد، تصویری از این نسخه را همراه با توضیحی بسیار کوتاه آورده است.^۲ بنابراین مقاله حاضر در قالب نخستین تلاش برای معرفی و بررسی این اثر قرآنی کهن می‌کوشد اهمیت تاریخی و ویژگی‌های هنری، متنی و ظاهری آن را ارائه کند.

۲۴

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

توصیف ظاهری نسخه

این نسخه خطی کوفی بر روی پوست کتابت شده است. پوست برگ‌های اصلی قرآن اکنون صحافی و شیرازه اولیه خود را از دست داده‌اند، و اطراف اوراق آن صدمه دیده و از میان رفته است. لذا پوست برگ‌های این مصحف در وضعیت کنونی با بهره‌گیری از اوراقی جدید مرمت و وصالی شده‌اند، و تمام نسخه به صورت دسته برگ (بدون رعایت قاعده گرگوری) میان دو تخته چوب جدید، تجلید و صحافی شده است. درون جعبه محافظ نسخه، پاکتی نیز وجود دارد که چند قطعه بسیار کوچک از اوراق در آن قرار دارد که به سایر برگ‌ها قابل اتصال نبوده‌اند. ممکن است این قطعات از برگ‌های ابتدایی یا انتهایی باشند که آسیب دیدگی نسبتاً زیادی تری دارند.

1. *Arabic Palaeography*, edited by: Bernhard Moritz, Cairo, 1905, pp. 31-36.

۲. ایمن فؤاد سید، دارالکتب المصریه بین الأمس والیوم والغد، ص ۲۴-۲۵. وی نسخه را کتابت شده در عراق، یا ایران یا افغانستان می‌داند، اما آن را متعلق به سده پنجم هجری می‌شمارد.

بزرگ‌ترین اندازه برگ‌ها حدود ۳۳ در ۲۳ سانتی‌متر است و هر صفحه آن شامل ۱۹ سطر است. این اثر در هنگام برگ‌شماری ۲۰۹ برگ بوده که این عدد بر روی برگ نخست و نیز بر برگ پایانی نسخه درج شده است. شماره برگ‌ها در گوشه سمت چپ در بالای برگ‌ها با خط عربی نوشته شده است، اما برگ‌شمار، اشتباهاً دو بار عدد ۱۱ را نوشته و لذا برگ آخر، شماره ۲۰۸ گرفته است. تعداد اوراق در اصل نسخه اندکی بیش‌تر از ۲۰۹ برگ بوده است. مثلاً در میان برگ‌های ۸ و ۹، چند برگ حاوی آیات ۸۰-۱۳۶ بقره افتاده است. بین دو برگ ۳۵ و ۳۶ هم دو برگ حاوی آیات ۱۱۰-۱۳۲ سوره آل عمران مفقود است که در حاشیه نسخه بدان اشاره شده است. همچنین بین دو برگ ۴۱ و ۴۲ نیز، هفت برگه افتادگی (مشمول بر آیات آل عمران، ۱۹۰ تا نساء، ۴۰) هست که در حاشیه برگه ذکر شده است.

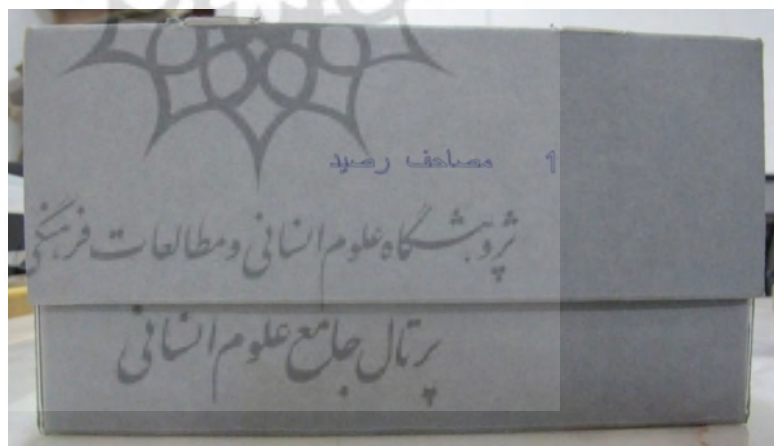
در نخستین برگ نسخه (برگ ۱ الف)، بخشی اندک و فرسوده از دو لوح آغازین برجای مانده که در پشت آن و در ادامه، سوره فاتحه از بالای برگ ۱ ب آغاز شده و سوره بقره در ادامه آن کتابت شده است. نسخه تا پایان سوره کهف را دربر دارد. نحوه اختتام مصحف نشان می‌دهد که این تجلید و صحافی این قرآن در دو بخش یا پاره جداگانه بوده است.^۱ با این حال، تاکنون هیچ اثری از اوراق متعلق به بخش دوم این نسخه (از سوره مریم تا سوره ناس) در جایی یافت نشده است.

۲۵

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»، جعبه نگه‌دارنده در کتابخانه

۱. نمونه‌هایی دیگر از مصاحف دو پاره عبارتند از: مصحف مشهد رضوی در دو جزء به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه قرآن شماره ۲۷ در موزه پارس شیراز که با عنوان ترجمه قرآن موزه پارس منتشر شده است؛ نسخه قرآن شماره ۲۹۰ در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام (به خط محمد بن احمد المعروف بالجبلی البرینی و با تذهیب عبدالرحمن بن محمد المعروف بابی طالب الصوفی)، و نسخه قرآن ش ۵۵۲ در موزه رضا عباسی در تهران.

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصاحف ۱»، مرمت و تجلید نسخه در وضعیت کنونی

۲۶

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصاحف ۱»، مرمت و تجلید نسخه در وضعیت کنونی

دارالکتب المصریة، نسخه شماره «مصاحف ۱»، برگ الف، بخش باقی مانده از لوح مزدوج آغازین نسخه

۲۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۲۹

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

... و آغاز سوره بقره

۳۰

آیینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۳۲

آیة پژوهش | ۲۱۱

سال | ۳۶ شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۳۳

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۳۴

آیة پژوهش | ۲۱۱

سال | ۳۶ شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۳۵

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

... و آغاز سوره رعد

۳۶

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۳۷

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

... پایان سورة كهف

انتساب نسخه به دستخط امام صادق علیه السلام

در آخرین برگ نسخه، یادداشتی، حاوی وقف نامه، با دستخطی متأخر به خط نسخ نوشته شده است که کتابت نسخه قرآن را به امام جعفر بن محمد الصادق علیه السلام نسبت می دهد. کاتب که قرآن را در زمانی نامعلوم بر مشهد حسینی یا همان مسجد رأس الحسین در قاهره وقف کرده است، در این یادداشت خود سوگند می خورد که این مضامین را بر جلد نسخه یافته و آن را مجدداً کتابت کرده است. مهم ترین مضمون وقف نامه، انتساب کتابت آن به امام جعفر صادق علیه السلام است. متن وقف نامه و یادداشت ضمیمه چنین است:

هذا المصحف خط مولانا وسيدنا الإمام الصادق عن الله الأمين جعفر بن الإمام محمد الباقر لعلوم الدين ولد الإمام السجاد أبو الحسن على زين العابدين بن الإمام الحسين ولد مولانا وسيدنا الإمام أمير المؤمنين على بن أبي طالب صلوات الله عليه وعلى الأئمة من ذريته أجمعين.

هذا ما أوقفه على المشهد الحسيني سلام الله [عليه] وتقبل الله منه صالح الأعمال وغفر له ولوالديه ولجميع المسلمين.
هذا ما وجدناه مكتوب على هذه القايمة المقطوعة والله على ما نقول وكيل.

روشن است که این انتساب صحیح نیست، زیرا خط نسخه بسیار مدرن تر و پیشرفته تر از نیمه نخست سده دوم هجری (دوران حیات امام علیه السلام) است. چنانچه در ادامه خواهیم دید، این نوع دستخط و تزینات بسیار پیچیده در سرآغاز سوره ها، تنها در اواخر سده سوم و نسخه نخست سده چهارم هجری در شرق ایران و خراسان بزرگ رواج داشته است. من در مقاله ای دیگر به تفصیل، مصاحف و اوراق قرآنی منسوب به خط امامان شیعه علیهم السلام مورد بررسی قرار داده و ادله مختلفی بر غیر واقعی بودن این گونه انتساب ها آورده ام.^۱ اشتباهات کاتب و اصلاحات بعدی بر روی نسخه که امری متداول در برخی نسخه های کهن قرآن بوده است، در این نسخه نیز دیده می شود. مثلاً در آیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» (نحل، ۹۷)، عبارت «وَهُوَ مُؤْمِنٌ» به کلی از کتابت اصلی متن افتاده و بعدها با قلمی متفاوت در حاشیه برگ ۱۸۸ الف افزوده شده است.

۳۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. برای تفصیل در باب انتساب نسخه های قرآنی کهن به دستخط ائمه علیهم السلام، نک: مرتضی کریمی نیا، «نسخه شناسی مصاحف قرآن (۱۳)، مصاحف قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام: واقعیت یا جعل»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۲/ پیاپی ۱۸۸، خرداد و تیر ۱۴۰۰، ص ۶۷-۱۰۴.

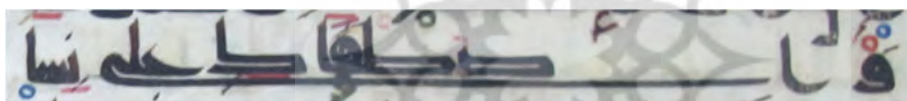

۳۹

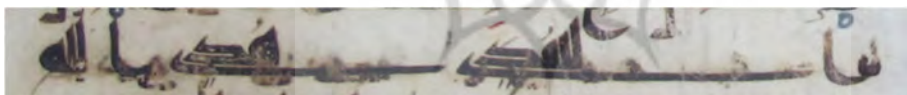
آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

خط نسخه

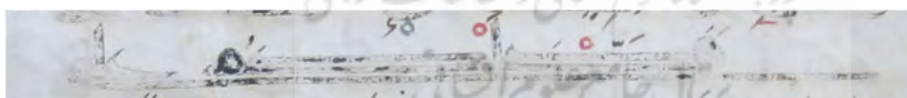
دستخط نسخه کوفی است، اما از انواع کوفی نویسی در سده دوم و سوم هجری فاصله گرفته و به کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی متداول در سده چهارم نزدیک شده است. کاتب برای پرهیز از تقطیع کلمات در انتهای سطر، از تکنیک «مَشَق» یا کشیدگی در حروف میانی و یاء پایانی استفاده می‌کند که به دستخط او زیبایی بیشتری می‌بخشد. به طور کلی، توجه به ظرافت‌های مختلف در اتصالات حروف و کشیدگی آنها در این نوع از خط کوفی روشی برای زیباسازی و جذابیت بیشتر خط در این دوره است که به خط کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی طی سده‌های چهارم تا ششم هجری تمایز و شکوه بسیار بالایی می‌بخشد. از همین رو، در نسخه حاضر نیز نشانه‌هایی از به کارگیری هنر در کتابت برخی از کلمات خاص را می‌توان یافت که نشانه دوران مدرن کوفی نویسی است. این امر به ویژه در نگارش کلماتی مشتمل بر حروف ک، ص، ض، ط، ظ، و ی آشکارتر است که نمونه‌های زیر از این قبیل است:

واصفاک علی نساء (آل عمران: ۴۲)، برگ ۳۰ ب

إِنَّ الْهَدَى هَدَى اللَّهِ (آل عمران: ۷۳)، برگ ۳۲ الف

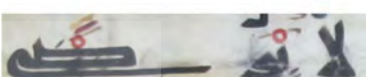
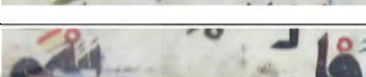
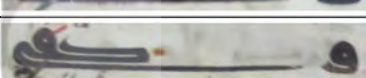
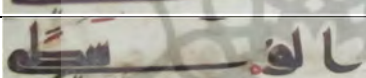
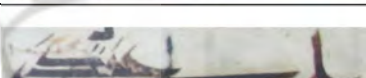
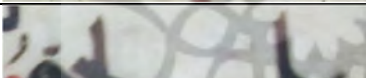
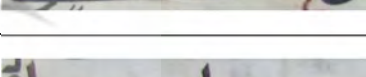
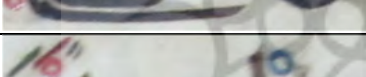
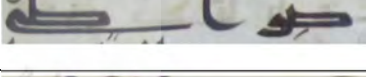
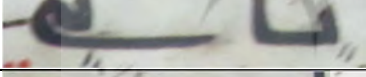
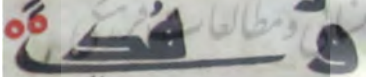

فَضْلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (أعراف: ۱۴۰)، برگ ۱۰۷ ب

فَاقْصُصْ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ (أعراف: ۱۷۶)، برگ ۱۱۱ ب

به همین سان، در تمامی صفحات نسخه، استفاده از کشیدگی «یاء» به صورت معکوس برای ایجاد تنوع و زیبایی در کتابت حروف دیده می‌شود که نمونه‌های زیر برخی از موارد آن است:

	قضى		منى
	ونسكى		اعتدى
	سنلقى فى		الهدى
	يرضى		وعسى
	لا يرضى		بطنى
	فانتهى		الذى
	وكفى		الوسطى
	اعتدى		الحى
	صراطى		يأتى
	كالذى		وهدى
	وكفى		أحصى

کاتب نسخه به تراز کردن ابتدا و انتهای سطور توجه بسیار زیاد دارد. این امر ناشی از توجه وی به آرایش و نظم بیشتر سطور در صفحه است. از همین رو، وی همچنین تلاش می‌کند آغاز سطرها را تا حد امکان با یک حرف مشخص (مثلاً الف، واو، ی) آغاز کند. مثلاً وی در برگ‌های ۳۶ الف، ۶۶ ب، ۶۷ الف، یازده سطر از صفحه را با حرف الف آغاز می‌کند؛ در برگ ۱۳۳ الف، دوازده سطر از صفحه را با حرف الف آغاز می‌کند؛ در برگ ۵۸ ب، هفت سطر را با الف و هفت سطر دیگر را با واو آغاز می‌کند؛ در برگ ۵۹ ب، نه سطر را با الف و هفت سطر را با واو آغاز می‌کند؛ در برگ ۸۳ الف، ده سطر را با الف، و شش سطر دیگر را با واو آغاز می‌کند.

نشان‌ها و تزئینات نسخه

این نسخه در حالت کنونی اش، یکی از پُر علامت‌ترین نسخه‌های کوفی قرآن است که انواع مختلف اعراب، نقط، قرائات، و تقسیمات مختلف قرآن در آن نشان داده شده است. متن آیات قرآن به خط کوفی و با جوهر سیاه کتابت شده، و افزون بر به‌کارگیری طلا در تزئینات و تذهیب‌ها، انبوهی از رنگ‌های دیگر برای نشان‌گذاری‌های نسخه در آن به‌کاررفته است که این موارد احتمالاً اندکی بعد از زمان کتابت افزوده شده‌اند.

در پایان تک تک آیات، نواری مدّور و طلایی به نشانهٔ پایان آیه قرار داده شده است. هر پنج آیه تخمیس شده و در انتهای آن نشانه‌ای شبیه به هـ (معادل عدد ۵ در حساب ابجد) با رنگ طلایی ترسیم شده، و در پایان هر ده آیه، شمس‌ه‌ای زیبا با استفاده از دو رنگ طلایی و شنگرف ترسیم شده و در میان آن، شمارهٔ آیه (یعنی اعداد ۱۰، ۲۰، ۳۰، ...) به صورت حروفی (عشر، عشرون، ثلاثون، ...) نوشته شده است. این نشان‌های تعشیر درواقع دوایری بزرگ‌اند که درون آن ستاره‌ای هشت پَر محاط شده، و در داخل آن عدد آیه نوشته شده است. به نظر می‌رسد که کاتب اصلی متن، کوشیده است به اندازه کافی برای درج این نشان‌ها (به‌ویژه نشان‌های نسبتاً بزرگ تعشیر) جای خالی اختصاص بدهد، با این همه، مذهب یا نشان‌گذار در برخی موارد برای درج این نشان با محدودیت مکانی مواجه بوده است.

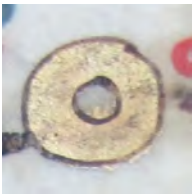
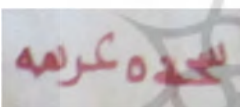
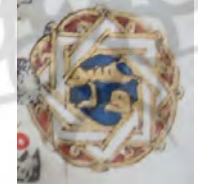
وجود فضای کافی در انتهای آیه ۱۱۱ سوره نساء (علیماً حکیماً) و (ومن یکسب) برای درج نشان تعشیر

وجود فاصلهٔ کافی بین دو آیه (خیرالفاصلین) و (سنلقی فی) [آل عمران: ۱۵۰-۱۵۱] برای درج نشانهٔ تعشیر

وجود فاصلهٔ کافی بین دو آیه برای درج نشانهٔ تعشیر یا تخمیس، نشان می‌دهد که کاتب نسخه از ابتدا برای تزئینات نسخه و قرار دادن نشان‌های پایان آیه، خمس و عشر برنامه ریزی کرده بوده

است. از سوی دیگر قرار گرفتن نشان‌های طلائی تخمیس و تعشیر بر روی نقاط رنگی و علائم اعراب نشان می‌دهد که اعراب گذاری نسخه (یا همان نُقَطُ الإعراب) اندکی بعد یا همزمان با کتابت اصل نسخه صورت گرفته است و سپس تزیینات سرسوره‌ها و خمس و عشر با رنگ طلائی بر روی آن افزوده شده است. افزون بر این، از همین رنگ‌های آبی و قرمز (که در اعراب گذاری به کار رفته‌اند) در توضیحات موجود در حاشیه برگه‌ها درباره مواضع سجده و نیز تقسیمات قرآنی استفاده شده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که مجموع پروژه کتابت، اعراب گذاری، تزیینات و توضیحات در یک زمان مشخص در سده چهارم هجری یا در اواخر سده سوم هجری به انجام رسیده است.

نشان پایان آیه	نشان خمس/ تخمیس	نشان عشر/ تعشیر	نشان سجده
			
			

عدم وجود نشانی خاص برای تعیین مواضع سجده و ذکر جایگاه سجده در حاشیه صفحات، نشان می‌دهد این نسخه هنوز به آن درجه از پیشرفتگی در قرآن نویسی کوفی مشرقی نرسیده است که مشابه با قرآن‌های ابن سیمجور، ابن شاذان و... قرار گیرد. مثلاً در حاشیه برگ ۱۱۴ ب، در پایان سوره اعراف نوشته شده است: **سجدة عزیمة**

دارالکتب المصریة، نسخه شماره «مصحف ۱»: نشان «سجدة» در آیه «وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ» (اعراف: ۲۰۶)

اعراب کلمات قرآنی در این نسخه با دو روش مختلف ابوالاسودی و خلیل بن احمد افزوده شده است. در روش اول که قدیمی‌تر است، دایری قرمز رنگ و توخالی در بالا، پایین و جلوی حرف به

نشانهٔ فتحه، کسره و ضمه قرار داده شده است. علامت‌گذار برای نشان دادن قرائت‌های مختلف از دایره‌هایی با سه رنگ دیگر، سبز، زرد (نزدیک به قهوه‌ای)، و آبی استفاده می‌کند. وی همچنین با گذاشتن یک دایرهٔ آبی (کبود) در بالا یا پایین همزه، آن را از الف وصل متمایز می‌کند. در واقع نشان دایرهٔ آبی رنگ در این نسخه برای مشخص کردن همزه است. بنابراین وجود دایره‌های توخالی آبی رنگ در زیر، بالا، و جلوی الف، به ترتیب نشان دهندهٔ (همزهٔ مکسور)، اُ (همزهٔ مفتوح) و أُ (همزهٔ مضموم) است. همچنین برای نشان دادن امالهُ حروف از نقطهٔ مدور سبز رنگ در زیر کلماتی چون جاء، الکافرین و مانند آن استفاده می‌کند. وی هنگام اتصال و ادغام دو حرف مشابه یا ادغام کبیر در دو حرف قریب المخرج (مثلاً در عبارت «قَدْ صَدَقْتَنَا»)، آن دو حرف را با دو خط تیرهٔ آبی رنگ و گاه قهوه‌ای به هم متصل می‌کند.

در روش دوم، علامت‌گذاری دیگر، با استفاده از شیوهٔ منسوب به خلیل بن احمد، اعراب‌گذاری متعارف (فتحه، کسره، و ضمه) را با گذاشتن حرکات مستطیلی انجام داده است. در این روش، مجدداً اختلاف قرائات با استفاده از رنگ‌های مختلف سبز، زرد، آبی، و قهوه‌ای معین و مشخص شده‌اند. برای تکمیل اعراب‌گذاری در این روش، علامت‌گذار نشان‌هایی چون تنوین، همزه و تشدید را نیز در صورت نیاز به کلمات قرآنی افزوده است.

سرسوره‌های تزئینی

سرسوره‌ها را یک مستطیل طلایی بزرگ تشکیل می‌دهد که ارتفاع آن تقریباً معادل با سه سطر مکتوب از قرآن است. این امر نیز نشان می‌دهد که کاتب نسخه، از آغاز برای تزئین‌های نسخه و بخش بندی آیات و سوره‌ها تصمیم گرفته است. درون مستطیل سرسوره، نام و تعداد آیات سوره نوشته شده، و در کنار این مستطیل، یک ترنج زیبا حاوی عناصر گیاهی و هندسی شبیه به غنچهٔ نیلوفر قرار گرفته است. این نوع از تزئینات سرسوره‌ها در قرآن‌های کوفی اواخر سدهٔ سوم شکل گرفته، و در اواخر سدهٔ چهارم هجری به اوج ظرافت‌ها و پیشرفتگی خود می‌رسد.

صورت و ترکیب خاصی که در تزئین سرسوره‌های نسخهٔ «مصاحف ۱» به کار رفته است، نمونه‌هایی مشابه در میان نسخه‌های کتابت شده به خط کوفی مشرقی دارد که از آن جمله می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد: الف) قرآن ابن سیمجور وقف شده در سال ۳۸۳ قمری در آستان قدس رضوی که بخشی از آن در مجموعهٔ دیوید خلیلی به شمارهٔ QUR286 نگه‌داری می‌شود؛ ب) نسخهٔ شمارهٔ ۳۴۵۴ در موزهٔ ملی ایران به خط کوفی مشرقی که بخشی از آن در کتابخانهٔ آیهٔ الله گلیایگانی به شمارهٔ ش ۳۸/۱۶۱ نگه‌داری

می شود.^۱ ج) نسخه کوفی از قرآن به شماره Is 1407 در کتابخانه چسترییتی؛ د) برگ کوفی به شماره F1930.60 در گالری هنر فریر (اسمیتسونین) در واشینگتن؛ ه) قرآن کوفی مشرقی به شماره ۴۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ و) قرآن به خط کوفی مشرقی، به شماره QUR89 در مجموعه دیوید خلیلی (لندن)؛ ز) دو نسخه به خط کوفی مشرقی در کتابخانه چسترییتی به شماره های Is و Is 1425 و Is 1426؛ ح) قرآن ابن شاذان، کتابت شده در سال ۳۶۱ در ری که بخشی از آن اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول، و بخشی دیگر در کتابخانه چسترییتی (به شماره Is 1434) نگه داری می شود؛ ط) دو برگ کوفی به شماره های 233.1999 و 36.2007 در موزه هنر اسلامی (دوحة، قطر)؛ ی) نسخه کوفی به شماره Arabic 703 در کتابخانه جان رایلندز (دانشگاه منچستر). تصاویر زیر برخی از سرسوره های نسخه دارالکتب المصرية را در مقایسه با نمونه های مشابه از قرآن های سده چهارم هجری ارائه می کنند.

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»؛ آغاز سورة اعراف

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»؛ آغاز سورة انفال

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»؛ آغاز سورة توبة

۱. اوراق پراکنده دیگری از این قرآن در حراج های مختلف به فروش رسیده است، از جمله در حراج ساتنیز (۱۸ اکتبر ۲۰۰۱، کالای ش ۳)، حراج ساتنیز (۱۶ اکتبر ۲۰۰۲، کالای ش ۴)، و حراج کریستیز (۱۴ اکتبر ۲۰۰۳، کالای ش ۴).

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة يونس

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة هود

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة زمر

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة ابراهيم

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة نحل

۴۶

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصحف ۱»: آغاز سورة سبحان (= إسرائ)

آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۵۰۱۳، وقف ابن سیمجور در تاریخ ۳۸۳ قری: آغاز سورة نحل

کتابخانه آیه الله گلپایگانی (قم)، نسخه ش ۳۸/۱۶۱: آغاز سورة جمعة

موزه ملی ایران (تهران)، نسخه شماره ۳۴۵۴: آغاز سورة احقاف

کتابخانه چسترییتی (دابلین)، نسخه ش 1426 Is: آغاز سورة سبأ

کتابخانه چستریتی (دابلین)، نسخه ش 1434 Is؛ کتابت علی بن شاذان رازی در ۳۶۱ هجری؛ آغاز سورة فاتحة

گالری هنر فریر (اسمیتسونین) در واشینگتن؛ برگ کوفی به شماره F1930.60؛ آغاز سورة زمر

نام گذاری سوره ها

نسخه شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصرية تنها حاوی نیمه نخست قرآن و مشتمل بر ۱۸ سورة نخست است. از این رو، بر خلاف نیمه دوم قرآن که دربردارنده ۹۶ سورة دیگر با تنوع زیاد در نام گذاری است، در این بخش نمی توانیم اطلاعات ویژه ای را به چنگ آوریم. به جز سورة هفدهم (الإسراء) باقی سوره های این نسخه نام گذاری تقریباً یکسانی در همه جا دارند. با این همه، نام سورة هفدهم قرآن (سورة الإسراء) در نسخه شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصرية «سبحان» گذارده شده است که برگرفته از نخستین کلمه این سوره است. این امر را می توان شاهدهی دیگر بر تأیید ایرانی و خراسانی بودن این اثر دانست.

در نسخه های مختلف قرآنی تا سده دهم هجری، پنج نام مختلف دیگر برای سورة الإسراء می یابیم: سورة بنو اسرائیل، سورة سبحان، سورة المعراج، سورة الأقصی و سورة الاسری. المعراج و الأقصی دو نام گذاری بسیار نادرند که تنها در یک دو جا به کار رفته، و در سده های بعد تکرار نشده اند؛ مثلاً در نسخه شماره ۳۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، به خط کوفی مشرقی از سده

پنجم هجری، نام «المعراج» آمده، و در نسخه شماره 690 Arabic در کتابخانه جان رایلندز (دانشگاه منچستر)، کتابت شده در ایران سده ششم هجری، نام «الأقصى» ذکر شده است.^۱ نام «الاسری» نیز در قرون نخست به کار نرفته و تنها از سده دهم هجری به بعد در برخی نسخه های قرآنی (مثلاً در دو نسخه 219 Smith و 401 Arabe در کتابخانه ملی فرانسه؛ نسخه Yah. Ar.886 در کتابخانه ملی اسرائیل، و نسخه شماره ۱۸ در کتابخانه نورعثمانیه) ذکر شده است. درواقع باید این نام گذاری را تصحیف یا املائی اشتباه از کلمه صحیح «الإسراء» در زبان عربی دانست.

دو نام دیگر، یعنی «بنی اسرائیل» و «سبحان» در مصاحف کهن کوفی، کوفی مشرقی و خطوط نسخ مکرراً در آغاز سوره هفدهم قرآن ذکر شده اند. نکته قابل توجه اینکه اغلب نسخه هایی که نام سبحان را در آغاز سوره الإسراء آورده اند، به خط کوفی مشرقی اند یا در ایران و خراسان بزرگ کتابت شده اند، از جمله نسخه کوفی مشرقی به شماره 476-OR در کتابخانه دانشگاه کمبریج؛ قرآن های شماره ۲۵، ۴۹، ۶۰، ۲۴۳۷، ۲۴۳۸، ۳۷۵۴ و جزوه های قرآنی به شماره ۳۱۰۷، ۳۸۵۴، ۴۳۶۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ و قرآن به خط کوفی مشرقی به شماره Diez A oct. 172 در کتابخانه دولتی برلین.^۲ بنابراین می توان همین گونه نام گذاری در نسخه قرآنی «مصاحف»^۱ در دارالکتب المصریه را شاهی دیگر بر تبار ایرانی و خاستگاه خراسانی این قرآن به شمار آورد.

تقسیمات قرآنی

از قرون نخست، قرآن به بخش های مختلف و مساوی تقسیم شده است که دانشمندان علوم قرآنی، انواع مختلف آن را در مباحث تقسیمات قرآنی مطرح می کنند. مشهورترین تقسیم بندی کهن قرآن، تقسیم آن به هفت بخش (= هفت سبع) و چهارده بخش است که در اغلب قرآن های کوفی در سده دوم تا پنجم هجری دیده می شود. نوعی دیگر از بخش بندی قرآن، تقسیم آن به دو،

۱. برهان الدین بقاعی در کتاب خود، مصادد النظر للإشراف علی مقاصد السور (۲/۲۲۸)، تنها از سه نام بنو اسرائیل، سبحان و الأقصى یاد می کند.

۲. در نسخه شماره HS89 محفوظ در کاخ موزه توپقاپی (استانبول) که در سال ۴۱۲ به دست ابوالحسن علی بن عبدالله الحسن البغدادی، و به خط نسخ (احتمالاً در بغداد) کتابت شده، همین نام «سبحان» در آغاز سوره هفدهم آمده است. با این همه، شاید بتوان این اثر را تا حدی متأثر از قرآن نویسی در ایران مرکزی و خراسان دانست.

سه، چهار، پنج، شش، هفت، هشت، نه و ده بخش مساوی است که در برخی نسخه‌های قرآنی سده سوم به بعد انجام گرفته است. مشابه این تقسیمات دهگانه را در نسخه قرآن کوفی به شماره ۲۰۲۶ موزه ملی کاشان، نسخه قرآن کوفی به شماره ۴۲۵۱ در موزه ملی ایران،^۱ و با کمی تفاوت در نسخه ۱۶ کتابخانه نورعثمانیه (موسوم به قرآن پالمو) می‌یابیم.

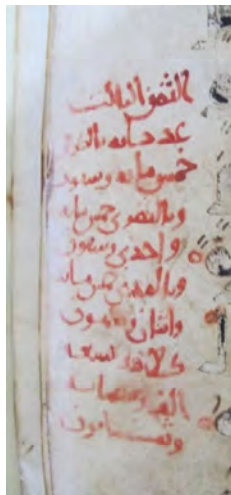
در قرآن کوفی «مصاحف»^۱ در دارالکتب المصریه تمامی این تقسیمات دهگانه به همراه تقسیم بندی چهارده بخشی و تقسیم بندی سی جزئی معین و نشان داده شده است. آغاز هر بخش در حاشیه نسخه مشخص شده و با رنگ قرمز یا آبی، گزارشی کوتاه از تعداد آیات، کلمات و حروف به کار رفته در آن بخش از قرآن شرح داده شده است. نوع قلم، و رنگ‌های به کار رفته در این حواشی نشان می‌دهد که این امر همزمان با سایر علامت‌گذاری‌های نسخه با نقاط رنگی در نشان دادن اعراب ابوالاسودی و نیز اعراب متداول خلیل بن احمد صورت پذیرفته است. تصاویر زیر برخی از مقاطع مربوط به تقسیمات قرآنی در این نسخه را نشان می‌دهند.

۵۰

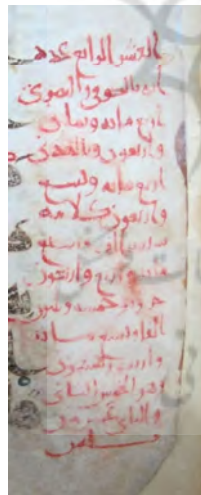
آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

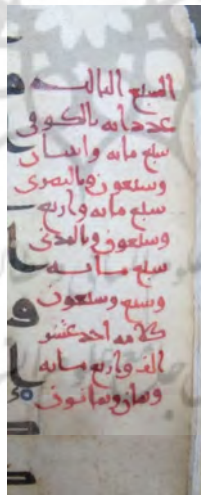
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

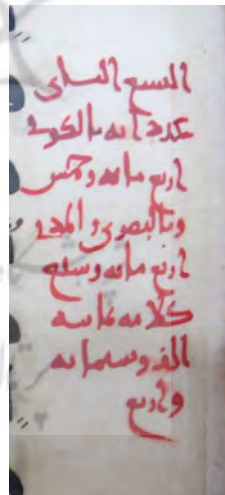
الْثَمَنُ الثَّالِثُ

الْعَشْرُ الرَّابِعُ

الشَّعْثُ الثَّالِثُ

الشَّعْثُ الثَّانِي

۱. درباره این نسخه مهم کوفی از قرآن کریم بنگرید به: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۶)، قرآن کوفی ۴۲۵۱ موزه ملی ایران: منبعی برای شناخت قرائات معروف و شاذ قرآنی»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۵/ پیاپی ۱۹۱، آذر و دی ۱۴۰۰، ص ۴۹-۵۰.

۵۱

آینده پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

الجزء الحادی عشر من ثلثین

الثلث الأول

الثدس الأول

العشر الثاني

رسم و املاي نسخه

یکی از وجوه متمیز هر یک از نسخه‌های قرآنی شیوه کتابت یا املاي کلمات است که در اصطلاح علوم قرآنی، "رسم" خوانده می‌شود. در نخستین مصاحف تدوین یافته در عصر صحابه، این املا - که به آن رسم عثمانی هم گفته می‌شود - حاوی استثناهای بسیاری است که مخالف با قواعد املاي کلمات در سایر متون عربی است. با آنکه دانشمندان علم رسم، از قرن چهارم هجری به بعد قواعد و اصولی برای نگارش و املاي کلمات قرآنی تدوین کرده‌اند که به رسم المصحف یا رسم عثمانی معروف است، بسیاری از نسخه‌های قرآن در مشرق (به ویژه ایران قدیم) طی قرون چهارم هجری و پس از آن از رسم املاي یا قیاسی پیروی کرده‌اند.

املاي کلمات قرآنی در کهن‌ترین نسخه‌های کوفی در سده‌های دوم و سوم هجری عموماً به رسم المصحف نزدیک است، اگرچه هیچ‌گاه تطابق کامل با آن ندارد. از اواخر سده سوم هجری نوعی از املا یا رسم قرآنی در ایران و مناطق شرقی رواج می‌یابد که به آن رسم املاي یا رسم قیاسی می‌گوییم. این املا برای قاریان غیر عرب زبان به ویژه فارسی زبانان، بسیار ساده‌تر بوده است. رسم الخط نسخه «مصاحف» در دارالکتب المصریة بر اساس رسم املاي و قیاسی است و از رسم المصحف یا رسم

عثمانی به دور است. فی المثل کاتب نسخه کلمات پرتکراری چون قیمة، کتب، آیت، أصحِب، سَمُوت، جَنَّت، صَلَحَتْ، سَبَّخْنَه، مَلْئِکَة، ومانند آن را همواره برخلاف رسم المصحف، با افزوده الف، و به صورت قیامة، آیات، کتاب، اصحاب، سماوات، جنات، صالحات، سبحانه، ملائكة می نویسد. به طور کلی، افزودن الف میانی در تمامی اوزان اسم فاعل (چون کاتب، ظالم، عالم، صالح) و جمع مذکر و مؤنث آنها (مانند کاتبون، ظالمین، عالمون، صالحات) از ویژگی های رسم قیاسی و املائی است که در نسخه «مصحف ۱» دارالکتب المصریة شایع و فراوان است.

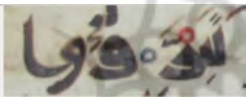
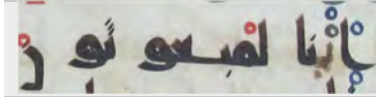
وی همچنین به جای صلوة، و حیوة، صلاة، و حیاة می نویسد، و توریة را توراة کتابت می کند که برخلاف رسم المصحف یا رسم عثمانی است. با این همه باید توجه داشت که توجه به رسم املائی و قیاسی در آغاز شیوه ای یکنواخت و کامل نداشته است. لذا چنین کاتبانی در عین توجه به رسم املائی، برخی از کلمات را همچنان به صورت رسم عثمانی می نویسند. مثلاً کاتب نسخه حاضر «الیل» با یک لام - و نه به صورت اللیل - می نویسد (برای نمونه در برگ ۱۰۰ الف، ۱۴۱ ب، ۱۶۶ الف) و در هنگام اتصال «یاء» حرف نداء به اسم بعد از خود؛ در کلماتی مانند یادم، یأیها، یأهل و جُز آن، الف نمی افزاید، یعنی از رسم المصحف پیروی می کند، اما همین مورد اخیر نیز در برخی جاها (مثلاً در کتابت یا بنی، یا ویلتی، یا قوم بر اساس رسم قیاسی) نقض می شود.

جدول املائی شماری از کلمات بر اساس رسم قیاسی در نسخه «مصحف ۱» دارالکتب المصریة

شماره برگ	سوره و آیه	رسم در نسخه	رسم المصحف
۱ ب	فاتحة: ۳	الرحمان	الرحمن
۳ الف	بقرة: ۱۹	بالکافرین	بالکفرین
۴ ب	بقرة: ۳۳	السماوات	السموت
۱۴ ب	بقرة: ۲۱۲	الحیة	الحیوة
۱۴ ب	بقرة: ۲۱۳	النبيين	النبین
۱۸ الف	بقرة: ۲۳۸	الصلاة	الصلوة
۱۹ ب	بقرة: ۲۴۸	هارون	هرون
۲۴ الف	بقرة: ۲۷۷	الصالحات	الصلحت
۲۴ الف	بقرة: ۲۷۵	الربا	الربوا
۲۵ الف	بقرة: ۲۸۲	احداهما	احديهما
۲۹ ب	آل عمران: ۳۵	امراة	امرات
۳۲ الف	آل عمران: ۶۵	التوراة	التوریه

شماره برگ	سوره و آیه	رسم در نسخه	رسم المصحف
۴۱ الف	آل عمران: ۱۸۴	جاؤوا	جاو
۱۴۰ ب	یونس: ۵۴	رأوا العذاب	رأوا العذاب
۱۴۳ ب	یونس: ۹۳	اسرايل	اسريل
۱۴۴ الف	یونس: ۹۶	كلمة	كلمت
۱۹۹ الف	كهف: ۱۵	هاؤلا	هولا

در برخی از کلمات، قاریان متأخر از زمان کتابت کوشیده‌اند، املاي کلمه را از رسم المصحف خارج سازند و با افزودن چیزی به آن، خوانش متن را مطابق با رسم قیاسی آسان‌تر سازند. نمونه‌های زیر از این قبیل است.

شماره برگ	سوره و آیه	رسم المصحف	رسم اصلاح شده	تصویر کلمه
۱۱ الف	بقره: ۱۶۷	تبرؤا	تبرؤوا	
۵۹ ب	مائده: ۶	برؤسکم	برؤوسکم	
۸۱ ب	أنعام: ۶۰	بالیل	باللیل	
۱۲۵ ب	توبة: ۴۴	بأمولهم	بأمولهم	
۱۴۲ الف	یونس: ۷۴	فجاءهم	فجاءوهم	
۱۵۶ الف	یوسف: ۵	رءیاک	رؤیاک	
۱۹۲ ب	اسراء: ۴۹	انالمبعوثون	أئنا لمبعوثون	

عَدَّ الْآيِ

عَدَّ الْآيِ به معنای نظام شمارش آیات هر سوره از قرآن و تعیین انتهای تک تک فواصل آیات است. از اواخر سده نخست هجری، هفت نظام کوفی، بصری، شامی (دِمَشْقِي)، حُمَصِي، مَکِي،

مدنی اول و مدنی دوم (یا مدنی اخیر) در تعیین اجزای هر سوره، شمارش آیات آن سوره، و کتابت قرآن‌ها رایج بوده است. امروزه در مشرق اسلامی از نظام کوفی، و در مغرب اسلامی از نظام مدنی (اول و دوم) و در برخی مناطق آفریقا، از نظام بصری تبعیت می‌شود.

بررسی نمونه‌های متعددی از مصاحف کتابت شده طی قرون دوم هجری به بعد در ایران و عراق، نشان می‌دهد که تقریباً در تمامی این قرآن‌ها، شمارش آیات ذکر شده در ابتدای هر سوره، بر اساس نظام بصری صورت پذیرفته است. نسخه کوفی «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریه نیز چنین است. شمار آیات هر سوره قرآن که در آغاز آن سوره نوشته شده، همواره با شمارش وعدّ الآی بصری مطابقت دارد. در جدول زیر فهرستی از نام برخی از سوره‌ها و تعداد آیات ذکر شده برای آن سوره را آورده‌ایم که نشان دهنده مطابقت با عدّ الآی بصری است.

فهرست نام برخی از سوره‌ها و تعداد آیات ذکر شده برای آن که نشان دهنده مطابقت با عدّ الآی بصری است

نام سوره در نسخه	شمار آیات در آغاز سوره	عدّ الآی بصری	عدّ الآی کوفی
بقرة	مائتان وثمانون وسبع (۲۸۷)	۲۸۷	۲۸۶
آل عمران	مائتان (۲۰۰)	۲۰۰	۲۰۰
أنعام	مائة وستون وست (۱۶۶)	۱۶۶	۱۶۵
أعراف	مائتان وخمس (۲۰۵)	۲۰۵	۲۰۶
أنفال	سبعون وست (۷۶)	۷۶	۷۵
توبة	مائة وثلاثون (۱۳۰)	۱۳۰	۱۲۹
یونس	مائة وتسع (۱۰۹)	۱۰۹	۱۰۹
هود	مائة وعشرون وآية (۱۲۱)	۱۲۱	۱۲۳
یوسف	مائة وإحدى عشر (۱۱۱)	۱۱۱	۱۱۱
رعد	أربعون وخمس (۴۵)	۴۵	۴۳
ابراهیم	خمسون وآية (۵۱)	۵۱	۵۲
حجر	تسعون وتسع (۹۹)	۹۹	۹۹
نحل	مائة وعشرون وثمانی (۱۲۸)	۱۲۸	۱۲۸
سبحان (= إسرائ)	مائة وعشر (۱۱۰)	۱۱۰	۱۱۱
کھف	مائة وإحدى عشر (۱۱۱)	۱۱۱	۱۱۰

۵۴

آینده پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

قراءات مختلف

تعدد قراءات در نسخه قرآن شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة آشکار و چشمگیر است. بدنه اصلی متن قرآن، بدون نقطه و اعراب، مطابقت صد در صد با هیچ یک از قراءات سبع ندارد، اما نقطه گذاری های متعدد (نقط الإعجام و نقط الإعراب) با استفاده از رنگ های مختلف برای نشان دادن قراءات مختلف و کمک به خواننده برای یافتن قراءت های مختلف سبعة است. هر دو نظام مختلف اعراب گذاری نسخه، یعنی نظام ابوالأسودی (قدیم) و نظام خلیل بن احمد (جدید) به خواننده کمک می کنند تا دو یا چند قراءت مختلف را در مواضع اختلاف بشناسد. لذا نمی توان گفت این نسخه بر اساس کدامیک از قراءات سبعة کتابت شده است، زیرا تمام قراءات هفتگانه و برخی قراءات خارج از سبعة (مانند قراءت حسن بصری که از قراء چهارده گانه است) و گاه حتی برخی قراءت های خارج از «قراء أربعة عشر» را در آن می توان یافت. مثلاً در برگ ۲ الف، در آیه «وعلی أبصارهم غشاوة» (بقره، ۷) دو قراءت غشاوة (با رنگ قرمز) و غشاوة (با رنگ سبز) اعراب گذاشته شده است. قراءت غشاوة و غشاوة، به نصب تاء، در میان قراءات سبع نیست؛ غشاوة تنها از کسانی چون ابن ابی عبلة و نیز در روایت مفضل از عاصم نقل شده، و قراءت غشاوة تنها از آن عبید بن عمرو است.^۱

۵۵

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

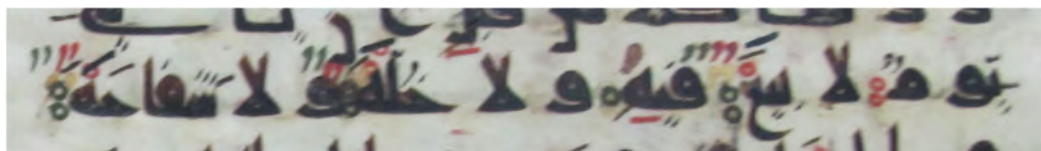
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

دوایر و خطوط رنگی گاه برای اظهار برخی نشان های تجویدی نیز به کار می آیند. مثلاً علامت گذار نسخه با گذاشتن یک دایره آبی (کبود) در بالا یا پایین همزه، آن را از الف وصل متمایز می کند. درواقع نشان دایره آبی رنگ در این نسخه برای مشخص کردن همزه است. بنابراین وجود دایره های توخالی آبی رنگ در زیر، بالا، و جلوی الف، به ترتیب نشان دهنده ا (همزه مکسور)، ا (همزه مفتوح) و ا (همزه مضموم) است. همچنین برای نشان دادن اماله حروف از نقطه مدور سبز رنگ در زیر کلماتی چون جاء، الکافرین و مانند آن استفاده می کند. وی هنگام اتصال و ادغام دو حرف مشابه یا ادغام کبیر در دو حرف قریب المخرج (مثلاً در عبارت «قَدَصَدَقْتَنَا»)، آن دو حرف را با دو خط تیره آبی رنگ و گاه قهوه ای به هم متصل می کند.

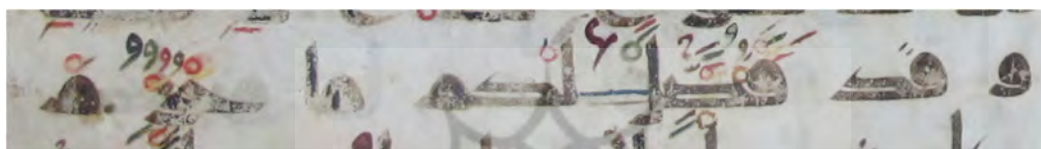
ترکیب دو شیوه اعراب گذاری قدیم و جدید در این نسخه گاه تفکیک قراءت های مختلف از یک کلمه را دشوار کرده است. به ویژه وقتی علامت گذار کوشیده است با شیوه جدید اعراب های رنگی را مطابق با تمام قراءات سبعة و غیر آنها در اطراف کلمه وارد کند. تعداد علامت ها بر روی برخی کلمات بسیار چشمگیر و گاه دشواریاب می شود. نمونه های زیر تنها

۱. الدهان النوزاوی، المغنی فی القراءات، ج ۱، ص ۳۸۱.

چند مثال از کلمات قرآن با اعراب گذاری های مختلف به کمک رنگ های گوناگون است که در نسخه «مصاحف ۱» به کار رفته است:

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصاحف ۱»؛ بیان قرائات مختلف در آیه «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ فِيهِ (فِيهِ/ فِيهِ) وَلَا حُلَّةٌ (حُلَّة) وَلَا شِفَاعَةٌ (شِفَاعَةٌ)» [بقره: ۲۵۴]

دارالکتب المصرية، نسخه شماره «مصاحف ۱»؛ بیان قرائات مختلف در آیه «وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَزَمْتُمْ (حَزَمْتُمْ)» [انعام: ۱۱۹]

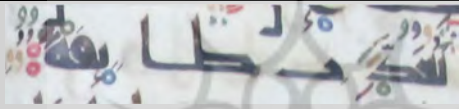
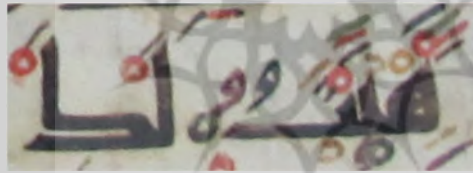
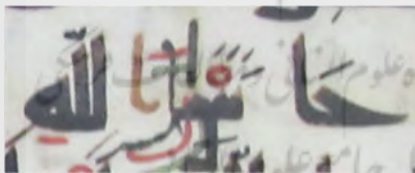
شماره برگ	سوره و آیه	قرائات متعدد	تصویر کلمه در نسخه
۲۱ ب		لَمْ يَتَسَنَّ لَمْ يَتَسَنَّ	
۱۰۰ الف	أعراف: ۵۷	بُشْرًا نُشْرًا نُشْرًا	
۸۱ الف	انعام: ۵۷	يُقْضِ يُقْضِ يَقْضَى	
۱۰۹ الف	أعراف: ۱۵۷	عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ	
۱۸۹ الف	انعام: ۱۲۵	يَصْعَدُ يَصْعَدُ يَصَّاعِدُ	

۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

	تَرْجَعُ يُرجِعُ	أنفال: ۴۴	الف ۱۱۹
	يُعْشِيكُمْ يُعْشَاكُمْ يُعْشِيكُمْ	انفال: ۱۱	ب ۱۱۵
	مُوهِنٌ مُوهِنٌ مُوهِنٌ مُوهِنٌ	انفال: ۱۸	الف ۱۱۶
	تُعَذِّبُ طَائِفَةً يُعَذِّبُ طَائِفَةً	توبة: ۶۶	ب ۱۲۷
	سَاحِرٍ سَحَارٍ	يونس: ۷۹	ب ۱۴۲
	هَيْثُ لَكَ هَيْثُ لَكَ هَيْثُ لَكَ هَيْثُ لَكَ	يوسف: ۲۳	ب ۱۵۷
	حَاشَ لِلَّهِ حَاشَا لِلَّهِ حَاشَ لِلَّهِ حَاشَ لِلَّهِ	يوسف: ۳۱	ب ۱۵۸

خاستگاه نسخه

دستخط نسخه کوفی است، اما از خط کوفی اولیه در سده های دوم و سوم اندکی فاصله گرفته و به کوفی مشرقی نزدیک شده است. چند نشانه در نسخه می یابیم که می تواند ما را قانع کند این اثر متعلق به دوران سامانی یا غزنوی، و پدید آمده در خراسان قرن چهارم بوده است. نخست آنکه انتخاب قطع عمودی برای نسخه نشان می دهد که این اثر از دوران کتابت کوفی اولیه فاصله دارد. مشابه این قطع را در اغلب نسخه های خط کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی در سده چهارم به بعد

می‌توان یافت.^۱ دوم آنکه کاتب نسخه از شکستن و تقطیع کلمات قرآن در انتهای سطور خودداری می‌کند، یعنی با نظام رایج «کتابت پیوسته» (*scriptio continua*)، متداول در قرآن نویسی قرون نخست به خط حجازی و کوفی مخالفت می‌کند. روشن است که این عمل نخستین بار در سده سوم و چهارم هجری در ایران شرقی و به ویژه مناطق خراسان و ماوراء النهر صورت پذیرفته است.^۲ با این همه، در اغلب قرآن‌هایی که نخستین بار ضمن مخالفت با «کتابت پیوسته» کوشیده‌اند که از تقطیع کلمات در انتهای سطور پرهیز کنند، این عمل گاه صد درصد و به تمامی صورت نگرفته است. از این رو، در نسخه حاضر نیز گاه به ندرت (مثلاً در برگ ۹۷ ب) مواردی را می‌توان یافت که کلمه‌ای در انتهای سطر تقطیع شده است. و سرانجام آنکه تزینات بسیار پیچیده در آغاز سوره‌ها و دیگر بخش‌های نسخه، و نیز تمایل کاتب نسخه به رسم و املای قیاسی (و دوری از رسم المصحف یا رسم عثمانی) شاهد روشن دیگری بر شرقی و ایرانی بودن نسخه دارد.^۳

به درستی نمی‌دانیم این نسخه از قرآن چگونه و در چه فرایند تاریخی از خراسان و ایران شرقی به مصر رسیده است. با این حال، تبادل و جابجایی نسخه‌های قرآنی در سده‌های گذشته امری متداول بوده است. جنگ‌ها و فتوحات منطقه‌ای، اهداء نسخه‌ها در دربار امرا و سلاطین مختلف، و مهاجرت عالمان در میان شهرها سبب انتقال نسخه‌های مختلف از مشرق به مغرب و به عکس می‌شده است. دور نیست اگر تصور کنیم با توجه به حکومت پهناور و سلسله سلجوقی و ایلخانی از

۵۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. مثلاً در قرآن علی بن شاذان (مؤرخ ۳۶۱ ق) در ری که بخشی از آن اکنون در ترکیه و بخشی دیگر در کتابخانه چستربیتی نگه‌داری می‌شود؛ و مصاحف قرآن ابن سیمجور (مؤرخ ۳۸۳ ق) در خراسان، قرآن عباس بن محمد بن العباس المصاحفی القزوی (مؤرخ ۳۸۹ ق) در ری، قرآن ابن کثیر (مؤرخ ۳۹۳ ق)، قرآن حمزة بن محمد بن عیسی العلوی الحسینی (۳۹۶) که بیشتر اجزای آنها اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شوند.
۲. برای تفصیل نک. مرتضی کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۰۹-۳۱۵؛ و مقاله اخیر من با مشخصات زیر:

Morteza Karimi-Nia, "Against *scriptio continua*: Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.

۳. در برخی مصاحف به خط کوفی قدیم از سده دوم و سوم هجری شاهد رسم املایی و قیاسی - و نه رسم المصحف - هستیم که می‌تواند نشان ایرانی بودن کاتبشان باشد، از جمله: مؤزه ملی ایران، شماره ۴۲۸۹ و شماره ۳۴۵۴؛ مؤزه ملی پارس شیراز، شماره ۵۴۸ که در فروردین ۱۳۸۲ سرقت شده است؛ مکتبه الروضة الحیدریة یا کتابخانه حرم امام علی (ع)، شماره ۲؛ کتابخانه حرم امام حسین (ع)، شماره ۴۳؛ حرم حضرت عباس (ع)؛ شماره ۲؛ کتابخانه آیه الله گلپایگانی (قم)، شماره ۳۸/۱۶۱؛ کتابخانه سلطنتی دانمارک (کپنهاگ)، شماره 36 Cod. Arab.؛ کتابخانه بادلیان (آکسفورد)، شماره 401a؛ کتابخانه بریتانیا، شماره Or. 1397 و شماره LOTh 1؛ کتابخانه دانشگاه کمبریج، شماره Add. 1143؛ کتابخانه چستربیتی، شماره Is 1421؛ و کتابخانه آستان قدس رضوی؛ جزوه قرآنی شماره ۴۹۳۲.

خراسان تا ایران مرکزی و عراق و آناتولی، این اثر در قرن ششم تا هشتم به ایران و عراق رسیده، و طی دوره مملوکی (سده های هفتم تا نهم هجری) به مصر راه یافته باشد.

نتیجه

قرآن شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة یکی از نسخه های مهم کوفی از قرآن است که در اواخر سده سوم یا نیمه نخست سده چهارم هجری کتابت شده است. این اثر با احتمال بر سوره فاتحه تا پایان سوره کهف، تنها بخش نخست از یک قرآن دوپاره را دربر دارد، اما پاره دوم آن تاکنون در هیچ مجموعه ای یافت نشده است. برخی از عناصر دوران گذار و تحوّل از قرآن های خط کوفی اولیه به سوی کوفی سبک جدید (کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی) در این قرآن به چشم می خورد. لذا این نسخه برای مطالعه و شناخت تحولات کتابت قرآن به ویژه در ایران شرقی و خراسان اهمیت بسیار دارد. به کارگیری هنرهای مختلف در کتابت خط کوفی، سطر بندی و صفحه بندی هنرمندانه، افزون بر تزیینات و تذهیب های پیچیده در ابتدای و انتهای نسخه و نیز در سرسوره ها و مقاطع آیات، این اثر را از قرآن های سده اول و دوم متمایز می کند. کاتب نسخه همانند قرآن نویسان ایران شرقی و خراسان از کتابت پیوسته (*scriptip continua*) و تقطیع کلمات در انتهای سطور پرهیز می کند. وی نام سوره هفدهم را سوره «سبحان» ذکر می کند که شیوه ای متداول در قرآن های ایرانی و خراسانی بوده است. کاتب همچنین با ساده سازی املاي کلمات قرآنی، رسم نسخه را از رسم المصحف (یا رسم عثمانی) به سوی رسم قیاسی و املاي سوق می دهد. لذا بسیاری کلمات در این نسخه و دیگر قرآن های ایرانی از سده سوم هجری به بعد را بر خلاف رسم المصحف می توان دید.

پدید آورندگان قرآن شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة در سده سوم یا چهارم هجری از دو روش مختلف قدیم و جدید در اعراب گذاری آیات بهره برده اند: یعنی هم با نقاط رنگی قرمز و سبز و آبی و زرد به شیوه ابوالأسود دؤلی و هم با نظم جدید امروزی منسوب به خلیل بن احمد قرآن را اعراب گذاری کرده و در این راه، رنگ های گوناگونی را به کار گرفته اند. با این دو روش، ایشان بیشترین قرائات قرآنی را علاوه بر قرائات سبعة در این مصحف مشخص کرده اند و گاه حتی برخی قرائات شاذ و خارج از قرائات چهاردگانه را نیز یادآور شده اند.

مجموع ویژگی های ظاهری، هنری و درون متنی این مصحف کهن قرآنی آن را به یکی از آثار بسیار مهم - و چه بسا یگانه - در شناخت تاریخ کتابت و قرائت قرآن به ویژه در ایران اواخر سده سوم هجری و اوایل سده چهارم هجری بدل کرده است.

منابع

قرآن کریم، نسخه های خطی موجود در کتابخانه های دارالکتب المصرية (قاهره)، آستان قدس رضوی (مشهد)، مكتبة الروضة الحيدرية (نجف)، موزه ملی ایران (تهران)، کتابخانه آیه الله گلپایگانی (قم)، کتابخانه چستربیتی (دابلین)، کاخ موزه تویقایی (استانبول)؛ کتابخانه نورعثمانیه (استانبول)؛ کتابخانه دانشگاه استانبول؛ کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)؛ کتابخانه دولتی برلین؛ کتابخانه سلطنتی دانمارک (کپنهاگ)؛ مجموعه دیوید خلیلی (لندن)؛ کتابخانه بریتانیا (لندن)؛ کتابخانه دانشگاه کمبریج (کمبریج)؛ کتابخانه بادلیان (آکسفورد)؛ و کتابخانه جان رابیندز (منچستر).
البقاعی، برهان الدین ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط بن علی بن ابی بکر. مَصَاعِدُ التَّظَرِّ لِلْإِشْرَافِ عَلَى مَقَاصِدِ السُّورِ وَيُسَمَّى: "الْمَقْصِدُ الْأَشْمَى فِي مُطَابَقَةِ أَشْمِ كُلِّ سُورَةٍ لِلْمُسَمَّى الرِّيَاض: مكتبة المعارف، ۱۴۰۸ ق/ ۱۹۸۷ م.

الدانی، ابوعمرو عثمان بن سعید. البیان فی عدّ آی القرآن، تحقیق غانم قدوری الحمد، کویت: منشورات مرکز المخطوطات والتراث والوثائق، ۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۴ م.

الدهان النوزاوازی، محمد بن ابی نصر بن احمد. المغنی فی القراءات، تحقیق محمود بن کابر بن عیسی الشنقیطی، عربستان سعودی: بی نا، ۱۴۳۹ ق/ ۲۰۱۸ م.

سید، ایمن فؤاد. دار الکتب المصرية: تاریخها وتطورها، بیروت: أوراق شرقیة، ۱۴۱۷ ق/ ۱۹۹۶ م.
سید، ایمن فؤاد. دار الکتب المصرية بین الأمس والیوم والغد، القاهرة: الهيئة العامة لدار الکتب والوثائق القومیة، ۲۰۰۸ م.

کریمی نیا، مرتضی. «نسخه شناسی مصاحف قرآن (۱۳)». مصاحف قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام: واقعیت یا جعل؟، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۲/ پیاپی ۱۸۸، خرداد و تیر ۱۴۰۰، ص ۶۷-۱۰۴.
کریمی نیا، مرتضی. «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۶)». قرآن کوفی ۴۲۵۱ موزه ملی ایران: منبعی برای شناخت قرائات معروف و شاذ قرآنی؟، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۵/ پیاپی ۱۹۱، آذر و دی ۱۴۰۰، ص ۴۹-۵۰.
کریمی نیا، مرتضی. قرآن های کوفی و دیگر پاره های آن در جهان، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۱.

Moritz, Bernhard (ed.). *Arabic Palaeography: A Collection of Arabic texts from the First Century of the Hidjra till the Year 1000*, Cairo, 1905.

Karimi-Nia, Morteza. "Against scriptio continua : Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in : *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden : Brill, 2024, pp. 190-208.

۶۰

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴